

ПРОБЛЕМА НАСТУПНОСТІ МІЖ СТАРОБІЛОРУСЬКОЮ ТА НОВОЮ БІЛОРУСЬКОЮ ЛІТЕРАТУРНИМИ МОВАМИ КРІЗЬ ПРИЗМУ НОВОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ

У статті проаналізовано проблему спадкоємності між старобілоруською та новою білоруською літературними мовами з урахуванням специфіки українського мовного розвитку в XI ст. Констатовано, що гіпотеза про наявність прямої наступності між старобілоруською та новою білоруською літературними мовами потребує подальшого доопрацювання.

Ключові слова: нормалізація, кодифікація, історія української літературної мови, історія білоруської літературної мови, польськомовна література на території Білорусі.

Часто уявлення про лінійний характер розвитку літературних мов спонукає дослідників шукати ланки спадкоємності між засадничо різними ідіомами, поєднаними спільною територією функціонування й кількома поколіннями одного народу. Утім, будь-яка літературна мова має в собі й потенціал нелінійного розвитку, коли актуалізація здобутків попередніх літературних мов неначе замикає коло або не дає змоги розглядати певне мовне явище лише як наслідок розвитку «з чистого аркуша». Ця проблема складна ще й тому, що нерідко дослідники вимірюють літературну мову минулого за шаблонами сучасних літературних мов, у яких ступінь стандартизації набагато вищий, ніж, наприклад, в ідіомів XIX ст.¹

¹ Навряд чи можна цілком погодитися з твердженням: «Для пізнішої та більш ранньої епохи питання розмежування білоруських та українських пам'яток неактуальне (вихідний пункт — пам'ятки доби Великого князівства Литовського та Речі Посполитої. — О. С.). У писемності XIX ст. мовні межі маніфестовані виразніше: з одного боку, проходження діалектних (білоруських або українських) особливостей мінімізовано відносно високою стандартизованістю мови й правопису документа, з другого, записи чи фрагменти діалектного (білоруського або українського) мовлення більш виразні, оскільки наявність діалектних особливостей уже усвідомлювали. Практично вся актова писемність до XIV ст. написана фактично давньоруською актовою мовою з домішками тих або тих східнослов'янських рис» (*Клімаш І. П.* Да праблемы размежування Українських і беларуських помнікаў старажытнага пісьменства // *Беларускі археаграфічны штогоднік.* — Мінск, 2009. — Вып. 10. — С. 133). Незрозуміло, чому головною причиною невикористання білоруських / українських мовних елементів (мови) у XIX ст. визнано «відносно високу стандартизованість» документів. Можливо, у поїно процитованому другому реченні через невдалу побудову відбулося затемнення змісту, і автор мав на думці писемну практику XV–XVIII ст. Певна річ, якщо тут і можна щось твердити про «стандартизованість» XIX ст., що перешкоджала вживанню білоруської та української мов, то має йтися про чужі стандарти — польський і російський, — які панували на етнічних територіях українців і білорусів. Саме через це білоруський і український ідіоми не могли вільно обслуговувати всіх сфер життя суспільства. По-друге, напевно, про стандарт у староукраїнській / старобілоруській писемності треба говорити дуже обережно, тут, радше, маємо справу з арсеналом кліше й традиційних мовних формул, що були вживані як застигли форми й неухильно відтворювані. Стандарт, на нашу думку, має дещо іншу природу, він кодифікований і досить варіаційний, принаймні в українській і білоруській мовах, навіть у багатьох суворо регламентованих жанрах. Кодифікація в сучасному розумінні навряд чи властива староукраїнській / старобілоруській мовам, хоч вони й мали досить усталену

Крім того, рівень стандартизації й варіантності навіть у близькоспоріднених сучасних літературних мовах може істотно різнитися, оскільки типологічно близькі культурно-політичні умови існування народів приводять до неоднакового ступеня розвитку або різної комунікативної потужності ідіомів. І хоч існує думка, що «мовна стійкість народу <...> залежить не стільки від обставин, скільки від його бажання і волі»², напевно, доречно розглядати ці обставини в багатьох випадках дзеркально обернено, як наслідок народних дій або бездіяльності. Інакше кажучи, хоч рівень стандартизації і зумовлений загальнокультурною ситуацією, але не детермінований тільки нею. Скажімо, рівень стандартизації сучасної української літературної мови³ вищий, ніж сучасної білоруської, це видно навіть простим оком⁴. Цілком імовірно, серед причин цього не останню роль відіграє той факт, що українська мова на теперішньому етапі розвитку виконує більшу кількість комунікативних завдань, ніж білоруська.

Зазначимо, що в Білорусі у 2014 / 2015 навчальному році у вищих навчальних установах білоруською мовою навчалось 0,3 тис. студентів (0,1 %), білоруською та російською мовами — понад 149 тис. студентів (41 %), російською — близько 212 тис. (58 %). За даними Національного статистичного комітету Республіки Білорусь, в установах дошкільної освіти білоруською мовою виховують 43 тис. дітей (10 %), російською — майже 368 тис. (90 %). У середній школі всі предмети білоруською мовою викладають понад 135 тис. учнів (14 %), російською — близько 811 тис. (86 %). В установах середньої спеціальної освіти білоруською навчається 0,3 тис. учнів (0,2 %), російською та білоруською — приблизно 22 тис. учнів (17 %), російською — приблизно 107 тис. (83 %)⁵.

Певна річ, не можна вбачати прямої залежності між кількістю шкіл з національною мовою викладання та комунікативною потужністю цього ідіому, але, як відомо, що більше завдань він виконує, то більша його життєздатність. Звичайно, це положення не можна абсолютизувати щодо попередніх періодів мовного розвитку, адже в XIX–XX ст. бурхливий безперервний розвиток української й білоруської мов відбувався саме в живомовному середовищі, літературні мови цих двох народів мусили пробивати свій шлях у край несприятливих умовах, нерідко їхню тогочасну комунікаційну потужність нам навіть складно виявити, а не те що параметризувати. (Скажімо, упродовж XIX ст. не було жодного періодичного видання білоруською мовою⁶, а проте на підставі цього не можна робити висновок про завмирання згаданого ідіому). З другого боку, немає підстав заперечувати негативний вплив соціокультурної ситуації на розвиток української та білоруської мов у XIX–XX ст.

Простежити зв'язок між вигаслими літературними мовами та новими ідіомами, які здобували простір для себе впродовж тривалого періоду, але з певних

(«традиційну») практику. Крім того, хотілося б довідатися, що має на увазі автор у наведеній цитаті, коли згадує «давньоруську актову мову з домішками тих або тих східнослов'янських рис», адже, хоч погляди науковців на так звану давньоруську мову істотно й різняться, майже всі визнають, що східнослов'янські елементи — або основа цього ідіому, або важливий складник, без яких ідіом як феномен не існує. Тому остання процитована фраза певною мірою звучить тавтологічно.

² Ткаченко О. Б. Проблема захисту мов і мовного відродження // Мова і мовознавство в духовному житті суспільства / Ткаченко О. Б., Зимовець Г. В. та ін. — К., 2007. — С. 15.

³ У статті терміни *сучасна українська літературна мова*, *сучасна білоруська літературна мова* розглядаються як невід'ємні частини відповідно *нової української* та *нової білоруської літературних мов* і обмежені останніми 25-ма роками розвитку.

⁴ Докладніше див.: Скопненко О. І. Сучасна білоруська літературна мова: шляхи кодифікаційного розвитку // Вісник Запорізького національного університету : Зб. наук. статей. Філол. науки. — Запоріжжя, 2006. — С. 245–248.

⁵ Докладніше див.: У ВНУ Беларусі на беларускай мове вучацца 0,1 % студэнтаў // Наша ніва. — <http://nn.by/?c=ar&i=144756>.

⁶ На території сучасної Білорусі від 1863 до 1889 р. оригінальні твори білоруською мовою не виходили друком. За цей період по-білоруському в Женеві була надрукована тільки одна брошура «Про багатство і бідність» (1881) (переклад з української) (Крамко І. І., Юрзвіч А. К., Яновіч А. І. Гісторыя беларускай літаратурнай мовы. — Мінск, 1968. — Т. 2. — С. 109–110).

причин не стали цілковито панівними на певних етнічних територіях, нелегко й через те, що досі ні в українській, ні в білоруській філологічних традиціях не створено зведених лексичних, граматичних, фразеологічних словників староукраїнської / старобілоруської мов, а також аналогічних видань, що лексикографічно (фразеографічно) описували б відповідні мови нової формації. На нашу думку, тільки тоді, коли українські й білоруські науковці матимуть змогу оперувати такими кодексами, можна буде розв'язати багато контрверсійних питань мовного розвитку українського й білоруського народів. Поява цих праць безпосередньо залежить і від стану авторської лексикографії, і від загального рівня вивчення історії літературних мов обох народів, адже ми досі не маємо академічних словників мови переважної більшості українських письменників ХІХ ст., не можна визнати задовільною й білоруську авторську лексикографію, що описує цю добу⁷. Більше того, філологічна наука явно відчуває брак словників мови окремих періодичних видань, словників ідіотилів нехудожньої літератури ХІХ ст. тощо. Білоруські дослідники уклали й розпочали випуск у світ «Словника мови «Нашай нівы» (1906–1915)» — видання, що покликане подати лексичний і фразеологічний матеріал, джерелом якого стала перша масова білоруська газета «Наша ніва». У перших чотирьох томах має бути загальна лексика й фразеологія в повному обсязі, будуть наведені всі варіанти слова, значення якого широко проілюструють. У п'ятому томі заплановано вмістити весь набір власних імен, прізвищ, псевдонімів, назв населених пунктів тощо, уживаних на сторінках цього знакового для Білорусі видання. Матеріал у згаданому словникові подано кирилицею та латинкою, оскільки газету тривалий час друкували одночасно за допомогою двох графічних систем⁸. Українська мовознавча школа ще не створила словника академічного типу, що описував би мову окремих періодичних видань. І якщо стосовно видань ХХ–ХХІ ст. таке завдання в найближчій перспективі навряд чи можна виконати через великий обсяг матеріалу, що потребує опрацювання, то укладання словників на базі мови української періодики ХІХ ст., очевидно, може стати пріоритетом для вітчизняних словників. Під час створення таких лексикографічних праць варто обов'язково враховувати різні правописні системи, подавати матеріал без уніфікації, наскільки це можливо, тоді мову окремого друкованого органу можна буде побачити в динаміці, що дасть змогу простежити вноормування з максимальною наочністю. Треба констатувати, що й білоруськомовний матеріал із джерел ХІХ ст. лексикографічно ще недостатньо опрацьований. Виконати таке завдання можна буде тільки тоді, коли вдасться розв'язати цілу низку теоретичних і практичних проблем, зокрема з'ясувати, чи існує можливість знайти механізми спадкоємності між старобілоруською / староукраїнською та новою білоруською / українською літературними мовами.

В історії вітчизняної лінгвістики методика розмежування пам'яток між старобілоруською та староукраїнською літературними мовами належить до тих проблем, об які вже понад століття мовознавці ламають свої списи. Це питання намагалися розв'язати І. І. Огієнко, Л. Л. Гумецька, В. М. Русанівський, Ю. В. Шевельов, М. М. Пешак, В. В. Німчук, Г. П. Півторак, В. Ю. Франчук, В. М. Мойсієнко та ін. У Білорусі зазначену проблему розглядали Ю. Ф. Карський, А. Й. Журав-

⁷ Докладніше див.: Цимбалюк-Скопненко Т. В. Українська авторська лексикографія: здобутки та перспективи // Українська мова.— 2010.— № 2.— С. 3–14.

⁸ Докладніше див.: Слоўнік мовы «Нашай Нівы» (1906–1915): У 5 т. / Пад рэд. В. П. Лемцюговай.— Мінск, 2003.— Т. 1.— 624 с.; 2007.— Т. 2.— 624 с.

ський, Л. М. Шакун, В. В. Ониченко, О. М. Булико, Ф. М. Янковський, В. М. Свяжинський, І. П. Климов та ін.⁹ На думку Г. П. Півторака, на сучасному етапі досліджень маємо «підстави для висновку, що виробити універсальні критерії щодо їх розмежування (українських і білоруських давніх творів.— О. С.) практично неможливо ні нині, ні в найближчому майбутньому», проте можна запропонувати «ті підходи й рекомендації щодо розмежування білоруських та українських писемних пам'яток, які найбільше витримали випробування часом, і у зв'язку з цим намітити можливі подальші напрями пошуків найефективніших способів прийнятного для обох наших народів розв'язання цієї складної проблеми»¹⁰. Дослідник подає п'ять блоків рекомендацій, що можуть бути основою для вироблення єдиної методології в цій галузі, як-от: 1) розрізнення пам'яток мови і культури («основним критерієм розмежування пам'яток з цього погляду слід визнати територіальний принцип з урахуванням національності автора»¹¹); 2) урахування комплексу диференційних ознак, зокрема й графіко-палеографічних особливостей; 3) зважання на ареальний принцип («При розмежуванні білоруських та українських писемних пам'яток брати до уваги тільки давні південноукраїнські (галицькі) мовні особливості <...> недостатньо й некоректно, оскільки в основі староукраїнської писемно-літературної мови були західні польські говірки північного наріччя української мови, генетично спільного з південно-західним діалектом білоруської мови». Отже, «пам'ятки, в яких засвідчене сплутування *ѣ* — *е* незалежно від наголосу, — безсумнівно білоруські»¹²); 4) урахування територіального принципу («Якщо писемна пам'ятка не відзначається виразними диференційними особливостями й фіксує лише спільні для обох мов ознаки, її слід зарахувати тому народові, на території якого було створено пам'ятку»¹³); 5) підхід до «суперечливих пам'яток» (такі писемні пам'ятки «з мовними, графічними й палеографічними особливостями <...> слід визнати спільними для обох народів»¹⁴).

Тут окреслено тільки вершечок айсберга великої і складної проблеми, проте цілком упевнено можна сказати, що дослідники шукають і пропонують шляхи її розв'язання, хоч іноді ці підходи й важко узгодити між собою. Щодо визначення критеріїв наступності між старими та новими згаданими ідіомами, то виявити бодай якусь чітку методику аналізу механізмів спадкоємності, на жаль, не вдалося. Здебільшого дослідники використовують комплексний лінгвістично-літературознавчий підхід, беручи до уваги не тільки свідчення мовного рівня, а й аналізуючи образотворчі інструменти, естетичні й етичні алгоритми, стилістику творів у найширшому розумінні, закоріненість художньої літератури в етнічній ментальності, найвиразнішим показником якої найчастіше виступає фольклор, тобто весь комплекс «ідеологій». Показовим у цьому плані став приклад «Енеїди» І. Котляревського. Поема впродовж останніх десятиліть у філологічній тра-

⁹ Огляд позицій різних дослідників див.: *Мойсієнко В. М.* Про національний статус «руської мови» в часи Великого князівства Литовського та Речі Посполитої // *Мовознавство.*— 2005.— № 1.— С. 67–82; див. також: *Мойсієнко В. М.* Фонетична система українських польських говорів у XVI–XVII ст.— Житомир, 2006.— 448 с.; *Клімаў І. П.* Зазнач. праця.— С. 133–156.

¹⁰ *Півторак Г. П.* Державна мова у Великому князівстві Литовському і проблема розмежування українських та білоруських писемних пам'яток // *Мовознавство.*— 2005.— № 3–4.— С. 83.

¹¹ Там же.

¹² Там же.

¹³ Там же.

¹⁴ Там же.— С. 84.

діції розглядана як спадкоємиця ідей козацької України XVIII ст., хоч суто мовний матеріал не створює для цього критичної маси доказів¹⁵. Напевно, не буде перебільшенням сказати, що проблема наступності між старобілоруською / старобілоруською та новою українською / білоруською літературними мовами ще не набула свого гранично чіткого окреслення, незважаючи на численні спроби дослідників. Саме складність опрацювання теорії мовного переходу дає підстави для такого твердження. Про традиції письменства старобілоруською мовою наприкінці XVIII — у першій половині XIX ст. можна говорити великою мірою гіпотетично, оскільки до нас майже не дійшли твори цього періоду. Під час боротьби проти унії на території Білорусі російська влада зібрала й спалила велику кількість греко-католицьких видань, через це нині «немає змоги розмірковувати про напрям розвитку старої літературної мови в такій вельми обмеженій сфері»¹⁶. Видається добре вмотивованою думка про те, що старобілоруська літературна мова існувала на східних українських землях до середини XVIII, а на західних — аж до середини XIX ст.¹⁷ Проте, можливо, традиції старобілоруської літературної мови варто вбачати й у творах пізнішого часу, зокрема в писемній практиці галицького друку ненародовецького табору¹⁸.

Ф. Т. Жилко і Л. Л. Гумецька належали до тих мовознавців, які не вбачали прямої наступності між старобілоруською та новою українською літературними мовами. Така позиція була причиною для критики¹⁹, хоч і досі не можна визнати, що протилежні погляди не мають уразливих місць. Теорія мовного переходу потребує й соціокультурного, і власне лінгвістичного підходу, адже вивчення літературної мови без урахування стану суспільства, у якому вона виникає, треба визнати недостатнім²⁰. Саме поєднання соціокультурного, соціолінгвістичного й широкого спектра мовознавчих аспектів дозволить знайти прийнятні шляхи для розв'язання цієї проблеми²¹. Завдяки зазначеній методиці можна не тільки показати буття мов у соціумі, а й зобразити історичну перспективу для ідіомів.

І. О. Гапоненко, характеризуючи найновіші праці з історії нової білоруської літературної мови, пише: «Тішить, що такий підхід (твердження про брак спадкоємності між старобілоруським і новобілоруським ідіомами. — О. С.) до питання наступності поступово стає набутокм історії. Публікації останніх років свідчать про закорінення об'єктивнішої й переконливішої мовознавчої позиції, близької до української. Унаслідок цього білоруська мова втрачає вигляд штучно «омолодженої» й займає своє законне місце серед мов з давньою літературно-пи-

¹⁵ Див.: Шевчук В. «Енеїда» Івана Котляревського в системі літератури українського бароко // Котляревський І. П. Енеїда : Поема; Наталка Полтавка : П'єса / Передмова та прим. О. І. Гончара; післямова В. О. Шевчука. — К., 2000. — С. 279–301.

¹⁶ Крамко І. І., Юрєвич А. К., Яновіч А. І. Знач. праця. — С. 7.

¹⁷ Бойчук М. К. Про періодизацію історії української літературної мови // Питання історичного розвитку української мови : Тези доп. міжвуз. наук. конф. 15–20 грудня 1959 р. — Х., 1959. — С. 82–83.

¹⁸ Див.: Мозер М. «Язичіє» — псевдотермін в українському мовознавстві // Причинки до історії української мови / За заг. ред. С. Вакуленка. — Х., 2008. — С. 641–666.

¹⁹ Жовтобрюх М. А. Давні традиції в новій українській літературній мові // Мовознавство. — 1970. — № 2. — С. 27–40.

²⁰ Див.: Мельничук О. С. Розвиток мови як реальної системи // Мовознавство. — 1981. — № 2. — С. 25; Запрудскі С. М. Беларускае мовазнаўства і развіццё беларускай мовы: 1920–1930-я гады. — Мінск, 2013. — С. 319.

²¹ Див.: Ткаченко О. Б. Українська мова і мовне життя світу. — К., 2004. — 272 с.; Ткаченко О. Б. Українська мова: сьогодення й історична перспектива. — К., 2014. — 506 с.

семною традицією»²². Дослідниця зазначає, що «співвідносний абстрактний шар (лексики. — *О. С.*) у мові старобілоруського та нового періодів становить приблизно 70–75 %»²³, а це дозволяє обстоювати думку про реанімацію на новому етапі мовного розвитку вживання абстрактних лексем старої доби в писемності нової білоруської мови. І. О. Гапоненко переконана, що встановлений лексико-семантичний зв'язок «на різних мовно-історичних етапах, як у мові в цілому, так і в окремих лексичних підрозділах, може бути аргументом проти голосливих тверджень щодо суцільного обриву мовних традицій на межі старого й нового періодів білоруської мовної історії й слугує доказовою базою під час висвітлення питання про спадкоємність між старобілоруською та новою білоруською літературною мовою»²⁴. В. М. Русанівський уважав, що нова українська літературна мова «як у процесі свого становлення, так і пізніше — аж до сьогодні — спирається на стару українську літературну мову, особливо на вживану в ній лексику»²⁵. На його думку, і нова білоруська літературна мова пов'язана спадковим зв'язком зі старобілоруською²⁶. Гадаємо, для того щоб досконало обґрунтувати таке твердження, потрібен досить широкий різнобічний аналіз не тільки власне мовного матеріалу, а й усієї тогочасної соціокультурної ситуації, бо така реанімація, цілком вірогідно, відбувалася навряд чи тільки під безпосереднім впливом старобілоруської мови, нова літературна мова взяла силу й від практик потужніших сусідніх ідіомів — тогочасних польської та російської літературних мов. При цьому поки що важко сказати, чи вплив старобілоруської літературної мови на нову в початковий період її існування хоч якось усвідомлювали тогочасні носії. Найчастіше головним доказом спадкоємності виступають дані лексичного рівня, а проте, можливо, у цьому контексті варто врахувати комплекс ознак, зокрема й свідчення граматики. Хоч граматичний рівень і не можна вважати провідним у формуванні арсеналу словништва, але він також створює «образ» лексичної системи, часто визначає деякі параметри її можливого розвитку, задає певні обмеження на вживання (творення) одиниць. Граматичний лад старобілоруського ідіому не вплинув на писемну традицію нової білоруської літературної мови. Було б ідеально, якби для розв'язання цієї проблеми вдалося залучити дані про стан мовної свідомості носіїв у добу переходу.

Власне чинник мовомислення й можна вважати найголовнішим, бо саме сприйняття старого й нового, усвідомлення носіями зв'язку між теперішнім і попереднім станом, незалежно від фактичних мовних процесів (хоч це й звучить до певної міри парадоксально), дає змогу дослідникам відчувати твердий ґрунт під ногами під час пошуку механізмів наступності. Показовий приклад знаходимо в класика білоруської літератури Ф. Богусевича, який у передмові до збірки «Дудка білоруська» (1891) виразно окреслив своє розуміння порушеної пробле-

²² Гапоненка І. А. Лексика беларускай літаратурнай мовы XIX — пачатку XX ст.: асаблівасці станаўлення і развіцця.— Мінск, 2012.— С. 48. Ідеться про розуміння нової української літературної мови як ідіому, що хоч і виник на народнорозмовній основі, але не був цілковито відірваний від попередніх етапів мовного розвитку народу. (Дослідниця має на увазі тих лінгвістів, що розуміють українську народнорозмовну мову «як місток, як з'єднувальний ланцюжок двох різних етапів мовної історії»: староукраїнського та новоукраїнського). Натомість у білоруському мовознавстві здобутки XVIII ст. трактували «як своєрідну лінгвальну дірку», після якої «починається новий звій розвитку, фактично з нульової позначки» (там же).

²³ Там же.— С. 51.

²⁴ Там же.— С. 52.

²⁵ Русанівський В. М. Джерела розвитку східнослов'янських мов.— К., 1985.— С. 212.

²⁶ Там же.

матики. Письменник, хоч і жив не в добу безпосереднього переходу від старобілоруського до нового білоруського періоду, а в другій половині XIX ст., відчував це так: «Читав я чимало старих паперів, двісті, триста років тому писаних у нашій землі й написаних від великих панів, а нашою мовою чистісінькою, начебто ось тепер писалосся»²⁷. Тут важливий не так фактичний стан справ, як усвідомлення мовця, що між традиціями немає прірви. Оскільки такі студії надзвичайно складні, у багатьох випадках навряд чи можливі, питання про спадкоємність між згаданими ідіомами завжди викликатиме пильну увагу й спонукатиме до контрверсійних позицій.

І. О. Гапоненко, розглядаючи лінгвальні процеси в XIX ст., зауважує, що в добу білоруська мова «поступово починала виходити зі стану глибокого занепаду, після того, як була витіснена з усіх сфер офіційного вжитку польською мовою наприкінці XVII ст., вона понад сто років функціонувала винятково в усно-діалектній формі»²⁸. Через це мова (далі на підтвердження своєї позиції дослідниця наводить цитату з праці Л. М. Шакуна) «була роздроблена на велику кількість діалектів, <...> не вирізнялася стрункністю й упорядкованістю, бо не мала усталених, загальнообов'язкових норм»²⁹. Не заперечуючи провідної думки наведених цитат про стан досліджуваного ідіому, зауважимо, що між низьким соціолінгвістичним статусом мови та діалектною диференціацією будь-якого етнонаціонального простору немає прямої залежності. Діалектна різноманітність набагато давніша, ніж «загальнообов'язкові норми». У багатьох випадках діалектний ландшафт сучасної Білорусі своїм корінням сягає говорів протобілоруських племен, а стан білоруської мови XIX ст. і поготів. По-друге, не завжди наявність «віддалених» діалектних систем може бути головною перешкодою в процесі формування літературної мови. Скажімо, з погляду загальної історичної ситуації білоруський етнонаціональний простір диференційований не так кардинально, як український. Окремі частини українського діалектного простору настільки різняться (наприклад, системи карпатських говорів та решти діалектного континууму), що це було в XIX ст. додатковою підставою, крім ідеологічно-політичної, для паралельного творення української літературної мови на різних діалектних базах. Деякі дослідники через це навіть висувають ідею про існування в XIX ст. кількох українських літературних мов³⁰. Якщо ж урахувати, що сучасна українська літературна мова постала в умовах двох державних утворень (Російської та Австро-Угорської імперій), за ускладнених внутрішньонаціональних комунікаційних процесів, то стає зрозуміло: діалектне різноманіття не може бути ні причиною сповільнення нормалізації й кодифікації, ні наслідком неіснування національної літературної мови на народнорозмовній основі. Гадаємо, не буде крамольною думка про головну роль у нормалізаційних і кодифікаційних процесах позамовних чинників, адже наявність власної держави стимулює як стихійну селекцію мовних елементів (нормалізацію), так і цілеспрямовані заходи з мовного будівництва (кодифікацію). І навіть у ніч бездержавності потужний рух за національне відродження може перебороти численні перешкоди, породивши запотребованість у літературній

²⁷ Багушэвіч Ф. Дудка беларуская. Прадмова // Багушэвіч Ф. Творы : Вершы, паэма, апавяданні, артыкулы, лісты / Укладанне, прадмова Я. Янушкевіча; каментарыі У. Содала, Я. Янушкевіча. — Мінск, 1991. — С. 16.

²⁸ Гапоненка І. А. Знач. праця. — С. 60.

²⁹ Там же.

³⁰ Див., наприклад: Гриценко П. Е. Некоторые замечания о диалектной основе украинского литературного языка // *Philologia slavica* : К 70-летию академика Н. И. Толстого. — М., 1993. — С. 285.

мові, тобто виконати функцію впливу держави на мовну стихію (чеський, український, білоруський мовний розвиток).

Немає підстав очікувати типологічно однакового результату в нормалізації й кодифікації різних мов у поліетнічних державах, про що, зокрема, свідчить історія таких близькоспоріднених ідіомів, як нові білоруська та українська літературні мови. Якщо винести за дужки власне український або білоруський елементи, культурний простір двох народів і в межах окремих регіонів, і на загальнонаціональному рівні не буде типологічно тотожним. Скажімо, соціолінгвальні ситуації на теренах Середньої Наддніпрянщини та в північно-західних районах Білорусі (діалектних базах відповідно розгляданих літературних мов) у період зародження літературних мов мало схожі. Польський культурний вплив у початковий період зародження нової білоруської літературної мови (початок — середина ХІХ ст.) відігравав куди більшу роль, ніж це відбувалося в історії української літературної мови³¹. Досить тільки зауважити, що всі письменники-класики першого періоду білоруського національного відродження були двомовними, творили польською та білоруською (В. Дунін-Марцинкевич, Я. Чечот, О. Рипинський, В. Сирокомля, О. Верига-Доревський, А. Плуг, В. Каратинський та ін.). Це дало підстави сучасним дослідникам Білорусі твердити про природність польсько-білоруського мовно-літературного співіснування в згадану добу. Скажімо, І. Я. Науменко був переконаний, що корифеєм нової білоруської літератури В. Дунін-Марцинкевич «служив білоруській ідеї. Польськомовні твори, що кількісно дорівнюють або навіть переважають написане білоруською, підтверджують цю думку. Тому що в них ідеться про Білорусь, про її минуле, про те, що шляхта, зокрема й багата, становить єдине ціле з білоруським народом. А щодо того, що шляхта говорить по-польському, то це зумовлено історичними обставинами її існування»³². В. Й. Мархель поділяє такий погляд на проблему, виокремлюючи польськомовний потік у білоруській літературі ХІХ ст. «Ця літературна спадщина, — пише літературознавець, — як одна рука, на яку, щоб наблизитися до об'єктивності, треба дивитися з білоруського й польського боків. Пальці її стиснуті в кулак, і ми бачимо тільки його зовнішній бік — польськомовну оболонку, а долоня буде схована, поки кулак не розтиснеться й не випростаються пальці, тобто поки не буде вивчений білоруський початок творів, що їх написали по-польському наші автори»³³.

Разом з тим це досить новий або радше модернізований підхід до розуміння розгляданого періоду нової білоруської літератури, що здобув цілковиту перевагу в культурно-літературознавчому дискурсі сучасної Білорусі впродовж останніх двох десятиліть. На думку М. В. Ховстовича, дискусія довкола належності до білоруської літератури творів, що їх написали польською мовою літератори, які походили й жили в Білорусі, триває понад півтора століття. Ще 1844 р. Р. Подберезький заявив, що існує таке явище як білоруська багатомовна література. Проте історики літератури й узагалі культурні діячі не підтримали зазначеного підходу, натомість запропонували теорію «літературних шкіл», згідно з

³¹ І. І. Огієнко з цього приводу зазначав, що речники так званої української школи «помітного сліду в розвії української літературної мови, звичайно, не позоставили, навпаки, політично тільки пошкодили і пізніше про участь поляків у “творенні” української літературної мови пригадав р. 1863-го міністр Валуев у своїй забороні» (*Огієнко І. І. (Митрополит Іларіон). Історія української літературної мови / Упоряд., авт. іст.-біогр. нарису та приміт. М. С. Тимошик. — К., 1997. — С. 139*).

³² *Науменко І. Я. Вінцэнт Дунін-Марцінкевіч. — Мінск, 1992. — С. 201.*

³³ *Мархель У. І. Прысутнасць былога : Нарысы, артыкулы, эсэ. — Мінск, 1997. — С. 194.*

якою в 10-х–20-х рр. XIX ст. виникла литовська (або литвинська), пізніше — польсько-українська, а потому й польсько-білоруська школи. Поступово такий підхід запаував у польському й російському літературознавстві. Навіть корифей білоруської філології Ю. Ф. Карський «висловлювався так само категорично»³⁴. І така концепція панувала до 50-х–70-х рр. XX ст., коли білоруські літературознавці потроху перестали вважати об'єктом своїх досліджень тільки білоруськомовні твори³⁵, хоча ще 1998 р. в університетському підручнику «Історія білоруської літератури: XIX — початок XX ст.» натрапляємо на обґрунтування протилежного твердження: «Нова білоруська література у своєму становленні, без сумніву, дуже тісно співпрацювала з сусідніми літературами, що допомагало їй випрацювати й свої власні форми, традиції художньої творчості. Проте вона не могла бути небілоруськомовною»³⁶.

Можливо, варто полишити осторонь згадану полеміку, оскільки вона потребує широкого аналізу передусім у суміжних галузях гуманітаристики, бо здебільшого стосується формування національного білоруського літературного канону, а це завдання літературознавства, художньої критики, історіософії, філософії та історії культури тощо. Проте мовознавство аж ніяк не можна відсовувати на маргінеси в таких пошуках, адже в розгляданих концепціях *pro et contra* каменем спотикання залишається мова як найяскравіший національний маркер. М. В. Ховстович переконаний, що мова літераторів Білорусі XIX ст. «не може бути критерієм визначення їхньої національної належності, а це означає, що не можна їх зарахувати до літератури іншого народу. <...> Білоруська мовна стихія, впливаючи на літературну польську (литвинсько-білоруський варіант польської) мову, лишалася мовою нижчих прошарків населення. Увести цю мову до рангу літературних мід тільки поет-пророк (як Т. Шевченко в українців). Ми не маємо (чи майже не маємо) пояснень, чому той чи інший літератор не писав по-білоруському»³⁷. Згідно з цією концепцією, творчість багатьох письменників Білорусі XIX ст., незалежно від мовного оформлення їхніх творів, має розглядатися в межах історії білоруської літератури. Цікаво, що такий підхід стосується тільки польськомовних творів, у той час як література, створена на території Білорусі в зазначений період мовою їдиш, виходить за межі цієї концепції. Певна річ, для цього існують вагомі підстави, бо висока шляхетська культура, у межах якої великою мірою і зростало білоруське національне відродження, історично була пов'язана з широкими білоруськими масами, чого не можна сказати про її взаємодію з місцевою культурою ашкеназьких євреїв, так званих литваків, оскільки через невидимі й непроникні мури штетла культурна взаємодія на рівні глибинного змісту між християнським та юдейським населенням майже не відбувалася. «Зовсім неістотно, що письменники зверталися до освіченого читача польською мовою: “зашифрована” в мистецьку алегорію національна ідея знаходила відгук у серцях білорусів. Вона втягувала до орбіти свого впливу дедалі ширші громадські кола із західних провінцій Російської імперії»³⁸, — робить висновок М. В. Ховстович.

³⁴ Хаўстовіч М. В. Гісторыя беларускай літаратуры 30–40 гг. XIX ст.— Мінск, 2001.— С. 4–5.

³⁵ Докладніше див.: там же.— С. 3–6.

³⁶ Гісторыя беларускай літаратуры: XIX — пачатак XX ст. / Багдановіч І. Э., Гніла-мёдаў У. В., Голубева Л. С. і інш.; пад агул. рэд. М. А. Лазарука, А. А. Семяновіча.— 2-е вид., дапрац.— Мінск, 1998.— С. 10.

³⁷ Хаўстовіч М. В. Знач. праця.— С. 6.

³⁸ Там же.— С. 12.

Отже, до сучасного білоруського літературного канону введено польсько-комуністичну творчість Кастанана Марашевського (бр. Каятан Марашэўскі) (кінець XVIII — початок XIX ст.) (у польськомовних п'єсах цього автора деякі персонажі послуговуються білоруською)³⁹, Гната Ходьки (бр. Ігнат Ходзька), Яна Чечота (бр. Ян Чачот) (писав також білоруською), Гната Легатовича (бр. Ігнат Легатовіч), Міхала Борха (бр. Міхал Борх), Олександра Грози (бр. Аляксандр Гроза) (якого деякі тогочасні культурні діячі називали «українським поетом»⁴⁰), Олександра Рипинського (бр. Аляксандр Рыпінскі) (відомі також білоруськомовні рядки цього автора), Тадеуша Лади-Заблоцького (бр. Тадэвуш Лада-Заблоцкі)⁴¹, братів Грималовських — Клеменса та Юліана (бр. Клеменс Грымалоўскі, Юльян Грымалоўскі), Франца Савича (бр. Франц Савіч) (крім польськомовних творів до нас дійшли написані українською західнополіською (пинською) говіркою твори цього автора, розглядані в білоруському літературознавстві як білоруськомовні), Костянтина Калиновського (бр. Кастусь Каліноўскі) (писав і білоруською), Яна Борщевського (бр. Ян Баршчэўскі)⁴² (до нас дійшли також

³⁹ Класик білоруської літератури XX ст., критик, літературознавець, лексикограф і фольклорист М. Горецький писав про найвідомішу п'єсу К. Марашевського «Комедія» з певною гіркотою: «Твір Марашевського — справжня комедія із селянського життя, хоч і в дусі ксьондзівської моралі та з додатком християнської міфології. Тим часом і такі найліпші твори не стали в нашій літературі XVIII-го століття таким літературним етапом, з яким би тісно був пов'язаний подальший розвиток нашої славної творчості. Чому? Тому, що це не була творчість національна, пов'язана з творчими силами всього народу та з ідеологією народу, це була забава панів, що погорджували народною культурою й тією мовою, якою народ говорив, а вони писали нею, щоб показати школярам її простацтво, неділякатність та й узагалі некультурність. Тільки мимоволі відбивали вони у своїх творах правдивий тягар селянської долі» (*Гарэцкі М.* Гісторыя беларускае літаратуры.— Мінск, 1992.— С. 160). Певна річ, деякі нотки вульгарного соціологізму в цій цитаті варто опустити, але загалом позиція М. Горецького виразно кладе в основу білоруської літератури не стиль, не «право землі» чи «право крові», не глибинні зв'язки художньої літератури з ментальністю народу, а найяскравіший мовний чинник. Проте таке ставлення до К. Марашевського (ширше — до польськомовної літератури на території Білорусі) не стало панівним. Скажімо, білоруський драматург, публіцист і театральний діяч першої половини XX ст. Франціск Олександрович, бр. Францішак Аляхновіч (Аляхновіч-Алекна), поцінував «Комедію» набагато вище. Він був просто «захоплений живою білоруською мовою героя комедії К. Марашевського» (*Аляхновіч Ф.* Беларускі тэатр.— Вільня, 1924.— С. 24–25). Дослідник давньої білоруської літератури О. Ф. Коршунов зауважував, що п'єса К. Марашевського навіть у «найпохмуріші часи католицької реакції, наперекір особистим бажанням автора, об'єктивно пропагувала живу розмовну білоруську мову, яку забороняли й переслідували шляхетські закони Речі Посполитої» (*Коришунаў А. Ф.* Хрэстаматыя па старажытнай беларускай літаратуры / Пад рэд. І. П. Яроміна, В. В. Барысенкі.— Мінск, 1959.— С. 386) (Усі три цитати подано за: *Гісторыя беларускай літаратуры XI–XIX стагоддзяў: У двух тамах.*— Мінск, 2007.— Т. 2.— С. 48–49).

⁴⁰ *Хаўстовіч М. В.* Значч. праця.— С. 89.

⁴¹ М. В. Ховстович характеризує доробок цього письменника так: «Польськомовна творчість Т. Лади-Заблоцького має яскраво виражений білоруський національний характер» (*Хаўстовіч М. В.* Значч. праця.— С. 170).

⁴² Найвідоміший твір Я. Борщевського «Шляхтич Завальня» займає особливе місце в історії нової білоруської літератури як за тематикою, заглибленістю в національний фольклор, так і за оригінальністю художнього вираження. В історії Білорусі твір відіграв визначну роль: «Незважаючи на те, що «Шляхтич Завальня» написаний по-польськомому, твір стимулював білоруськомовну творчість В. Дуніна-Марцинкевича, А. Вериги-Даревського, Я. Вуля та ін. більшою мірою, ніж будь-який інший вірш, гутарка (букв. — розмова; особливий різновид білоруськомовних анонімних творів XIX ст., здебільшого агітаційного характеру.— О. С.) чи поема, написані білоруською» (*Хаўстовіч М. В.* Значч. праця.— С. 170).

білоруськомовні твори автора)⁴³, Ромуальда Подберезького (бр. Рамуальд Падбярэскі), Адама Міцкевича (бр. Адам Міцкевіч) та ін.⁴⁴

Більшість названих імен у наш час знана хіба що вузькому колу літературознавців в Україні, а от поява творчості А. Міцкевича в каноні білоруської літератури викликає досить широкий резонанс. Років чотири тому в Інституті філології Київського національного університету ім. Т. Шевченка під час обговорення навчальних програм з білоруської літератури на кафедрі славистики з цього приводу навіть виникла досить гостра дискусія, оскільки серед дослідників літератур інших слов'янських народів такий підхід літературознавців Білорусі був зовсім невідомий. Сучасні білоруські дослідники характеризують А. Міцкевича як письменника, що «через космос білоруса прагнув до загальнолюдських верховин духу»⁴⁵. На їхню думку, «литвинський патріотизм “Пана Тадеуша” захопив інших литвинів узятися за працю задля сакралізації своєї Батьківщини»⁴⁶. В академічній «Історії білоруської літератури» (2007) Міцкевичеву творчість розглядають як реалізацію культурної традиції, що була закладена й вироблена у Великому князівстві Литовському, у якому старобілоруська мова була державною, а на рівні усної комунікації панувала багатомовність. Автори переконані: «Залишаючи у своїх творах безеквівалентну білоруську лексику, Міцкевич, з одного боку, збагачував польську мову й поширював її образотворчі можливості, а з другого — не поривав зв'язків з білоруськомовною стихією рідного краю й тим самим не знищував крихкої надії на її подальше існування, що, зрештою, не зупинило перспективи її відродження в художній творчості»⁴⁷. Проте це бачення крізь ретроспективу, з погляду нашого знання сучасного стану розвитку білоруського народу, але в тогочасній культурно-історичній ситуації навряд чи могло бути оформлене передчуттям таких реалізацій. «Литвинська ідеологія в польськомовних шатах стала гальмом розвитку білоруськомовної літератури. Навіть білоруська за духом література мусила надівати польськомовний одяг»⁴⁸, — цілком справедлива оцінка цього періоду розвитку.

При цьому аналогічний погляд на формування білоруського літературного канону поширюється й на попередню добу — XVIII ст. Скажімо, до білоруської літератури залучено латиномовну творчість Міхала Карицького (бр. Міхал Карыцкі)⁴⁹. При цьому він застосовуваний і в українській філоло-

⁴³ Білоруські дослідники вважають, що саме Я. Борщевський 1839 р. зі своїми однодумцями в Санкт-Петербурзі вперше ознайомили Т. Шевченка з тогочасним білоруським літературним рухом. За словами Р. Земкевича, який спирався на свідчення учасників зустрічі, Т. Шевченко захоплювався білорусів до праці для свого народу, бо це їхній обов'язок (докладніше див.: Хаўстовіч М. В. Зазнач. праця.— С. 135–136).

⁴⁴ Щодо переважної більшості згаданих письменників усталилася така думка: «Усі, хто стояв, як Ф. Савич, на польських позиціях, не змогли звільнитися від речіпосполитівського патріотизму. Місцевий (литвинський або білоруський) патріотизм цих людей цілком підпорядковувався загальнодержавному: польська мова й костел були тими путами, що прив'язали мешканців Білорусі до кола проблем, які розв'язували визвольні сили Польщі» (Хаўстовіч М. В. Зазнач. праця.— С. 90–91).

⁴⁵ Хаўстовіч М. В. Зазнач. праця.— С. 148.

⁴⁶ Там же.— С. 41.

⁴⁷ Гісторыя беларускай літаратуры XI–XIX стагоддзяў.— С. 94–95.

⁴⁸ Хаўстовіч М. В. Зазнач. праця.— С. 28.

⁴⁹ У загальних рисах такий підхід характерний для визначення належності творів художньої літератури різних авторів. Наприклад, в академічному виданні «Слов'яномовна поезія Великого князівства Литовського XVI–XVIII ст.» (2011) більшість поданих творів — це польськомовні тексти з відповідними білоруськими перекладами. Твори, написані старобілоруською мовою, наведено без перекладів (див.: Славянамоўная паэзія Вялікага Княства Літоўскага XVI–XVIII ст. / Укладанне, прадмова і каментарыі А. У. Бразгунова.— Мінск, 2011.— 901 с.).

гічній традиції, що залучає до власного канону літератури твори, написані латинською й польською мовами (спадщина Ю. Дрогобича, П. Русина з Кросна, Л. Барановича, П. Могили, І. Потія та ін.). Упродовж останніх двох десятиліть посилювалися спроби розглядати в межах нової української літератури творчість тих письменників, що були родом українці, але писали здебільшого російською мовою, хоч і з відчутними українськими мовними впливами. Найуспішнішим (а може, лише найпотужнішим) стало намагання залучити спадщину М. Гоголя до української філологічної традиції. У цьому контексті показова післямова В. В. Яременка під назвою «Гоголівський період української літератури», що була вміщена у виданні українських перекладів Гоголевих творів⁵⁰. У кожному разі ні творчість речників так званої української школи в польській літературі (доробок Т. Пандури (писав і українською), А. Мальчевського, С. Гоцинського, Б. Залеського, Ю. Словацького та ін.), ні російськомовна творчість українців не були джерелом розвитку нової української літературної мови, а тільки стали кількома фрагментами з «віяла можливостей» столітньої мовотворчості народу.

Отже, упродовж усього XIX ст. становлення нової білоруської літературної мови значною мірою залежало від стану польськомовної літератури на території Білорусі⁵¹. Наразі ми не маємо достатньої кількості аргументів, щоб процес спадкоємності між старобілоруською та новою білоруською мовами розглядати як цілком доведений. Згадана гіпотеза потребує істотної деталізації. Звісно, не можна розглядати польськомовний дискурс як єдине джерело розвитку білоруської літературної мови, це, радше, один із фрагментів зі згаданого «віяла можливостей», що розгорнулося в певний історичний період. Іншим фрагментом такого «віяла» була анонімна білоруськомовна література, реалізована в оригінальних творах (травестовані поеми «Тарас на Парнасі», «Енеїда навиворіт» та ін.). Проте весь цей калейдоскоп є тільки відблиском живомовної білоруської стихії, що через брак національної держави тривалий час не могла перейти в найвищу форму організації — літературну мову. Зваживши на обидва шляхи розвитку нової білоруської літератури, констатуємо, що її становлення відбулося набагато раніше, ніж нової білоруської літературної мови. Розрив між становленням нової білоруської літератури та згаданого ідіому вимірюють по-різному, але в кожному разі він становить щонайменше кілька поколінь. Наприклад, автори академічної «Історії білоруської літературної мови» (1968) обстоювали таку думку: «Попри те, що білоруська писемність до початку XX ст. пройшла великий шлях, літературна мова в XIX ст. так і не склалася»⁵². І тут перед нами постає складне питання, чи можна застосовувати наше сучасне розуміння літературної мови до попередніх етапів розвитку писемної практики народу. Селективність і стандартизація (як одна з найвиразніших характеристик літературної мови) у згадані періоди мовного розвитку аж ніяк не

⁵⁰ Яременко В. Гоголівський період української літератури // Гоголь М. Повісті. Найкращі українські переклади у двох томах / Пер. з рос. за ред. І. Малковича. — К., 2009. — Т. 1. — С. 282–296; див. також: Луцький Ю. О. Страдництво Миколи Гоголя, знаного також як Ніколай Гоголь : Пер. з англ. — К., 2002. — 114 с.

⁵¹ У білоруській лінгвістиці радянського часу панував протилежний погляд, згідно з яким «незважаючи на такі несприятливі умови, унаслідок пробудження національної свідомості білоруського народу, під безпосереднім впливом передової російської культури й літератури, у XIX ст. виникає нова білоруська література мовою білоруської нації» (Шакур Л. М. Нарысь гісторыі беларускай літаратурнай мовы. — Мінск, 1960. — С. 136).

⁵² Крамко І. І., Юрзвіч А. К., Яновіч А. І. Знач. праця. — С. 109–110.

були головними ознаками цього ідіому. Складається враження, що історію нової білоруської літературної мови не можна розглядати відірвано від стану тогочасної польськомовної літератури (і мови?) в Білорусі, а це породжує цілу низку гострих питань, відповіді на які доведеться шукати в найближчій перспективі.

O. I. SKOPNENKO

THE PROBLEM OF SUCCESSION BETWEEN THE OLD BELORUSSIAN AND THE NEW BELORUSSIAN LITERARY LANGUAGES THROUGH THE PRISM OF THE NEW UKRAINIAN LITERARY LANGUAGE

The problem of succession between the Old Belorussian and the New Belorussian literary languages are analyzed in the article. This takes into account the specifics of Ukrainian language development in the 19th century. It notes that the hypothesis of a direct continuity between the Old Belorussian and the New Belorussian literary languages requires further development.

Key words: normalization, codification, history of the Ukrainian literary language, history of the Belorussian literary language, literature in Polish in Belarus.